

Скорий С.А.

Скифы в Днепроvской Правобережной Лесостепи (проблемы выделения иранского этнокультурного элемента).

К., 2003. — 162 с.: ил.

*Достоинством работы является прозрачность
доказательной базы, приводимой автором*

Науковий редактор
рецензованої книги
канд. істор. наук С.С. Бессонова, с. 5

Рецензовану монографію присвячено пошуку динаміки співвідношення автохтонної і кочівницької складових у культурі населення лісостепового Правобережжя Дніпра за ранньої залізної доби. Невелика за обсягом книга (90 сторінок основного тексту 12-м кеглем) містить вступ, три глави й заключну частину, два додатки, список літератури та список архівних матеріалів із 4 позицій. Автор праці добре відомий скифологам як дослідник багатьох пам'яток Лісостепу, зокрема за резонансними розкопками Великого Рижанівського кургану (Скорий, Хохоровскі, Григор'єв, Ридзевскі 1999), вдалою публікацією архівного матеріалу з розкопок кургану Переп'ятиха (Скорий 1990) та матеріалів розкопок Стеблівського могильника (Скорий 1997). Він брав участь у багаторічних розкопках Мотронинського городища (Бессонова, Скорий 2001) і присвятив кілька польових сезонів розкопкам Більського городища (Черненко, Ролле, Скорий і др. 2004). Відомими є також спроби С.А. Скорого, відображені у його кандидатській дисертації, узагальнити дані про вплив скифської культури на ізохронні археологічні культури заходу Східної Європи. Тому нова книга, написана за результатами докторської дисертації та присвячена дуже актуальній та проблемній темі сучасної скифології, не може не привернути до себе увагу.

Хронологічні та територіальні межі монографії охоплюють період з кінця VIII до першої половини III ст. до н. е. Пам'ятки ранньої залізної доби цього регіону звернули на себе увагу майже від початку оформлення скифології в окремий напрямок археології. Звичайно, так звані скифські, скифоподібні, скифського часу пам'ятки Дніпровського Правобережного Лісостепу пов'язують з існуван-

ням певного етнополітичного об'єднання. Ще в 1950—1970 рр. В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін на базі соціокультурного аналізу з урахуванням природно-географічного районування виділили локальні особливості археологічної культури цього регіону (Ильинская 1975; Археология Украинської РСР 1971). Пізніше, у 1980-ті рр., вони та деякі інші дослідники, здебільшого київської школи, кластеризували пам'ятки Київщини, північно-західних та північних районів України, басейнів Тясмина, Росі, Південного Бугу (у лісостеповій зоні), Дністра (Ильинская, Тереножкин 1983). Вони ж сумлінно опрацювали та надрукували результати археологічних досліджень як дореволюційних, так і сучасних. Слід згадати праці В.А. Іллінської за матеріалами Тясминської групи пам'яток (Ильинская 1975), Г.Т. Ковпаненко за пам'ятками Канівщини (Ковпаненко 1971) і Поросся (Ковпаненко 1981); Є.Ф. Покровської за матеріалами Київщини (Покровська 1952); доробок В.Г. Петренко щодо Середнього Придніпров'я в цілому (Петренко 1961). Усі зазначені праці містять узагальнювальні розділи, які стосуються визначення етнокультурної специфіки або історії населення Дніпровського Правобережного Лісостепу, зокрема взаємодії автохтонів із прийшлими та сусідніми народами і племенами. В.А. Іллінська писала: «Правобережніе и левобережніе племена Лесостепной земледельческой Скифии принадлежали народам различной этнической принадлежности, из которых первые составляют местное, аборигенное население, вовлеченное в культурную и политическую орбиту скифского мира и вошедшее в Скифию под названием скифов-пахарей, а вторые — вновь пришедшие племена скифского языка и культуры, пастухи и земледельцы, то есть скифы-земледельцы в наиболее прямом и точном значении этого понятия» (Ильинская 1975, с. 178). Як пра-

вило, особливу увагу приділяли пошуку проявів (за археологічними даними) взаємозв'язків місцевого населення з кочовиками. Скіфологи неодноразово підкреслювали, що для розв'язання цієї проблеми необхідно подальше нагромадження археологічних фактів, концептуальне збагачення, удосконалення методів і масштабів польових та теоретичних досліджень. Дійсно, за останні десятиліття ХХ ст. з'явився новий археологічний матеріал, який досить швидко було введено до наукового обігу (див., напр.: Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989; Бессонова, Скорий 2001), розроблено деякі загальні проблеми щодо розвитку суспільства кочовиків та взаємин осілих і кочових соціальних об'єднань (Крадин 2001; Хазанов 2000; Гаврилук 1999; Жуковская 2002 тощо). Зрештою, відмова наукової громадськості від п'ятичленного формаційного підходу до історичних реалій та оцінка історичних подій із цивілізаційних позицій відкриває нові обрії в дослідженні етнокультурної історії давніх племен. Тобто посилення джерельної бази та вдосконалення теоретичних засад надихають на нові дослідження етнічної історії давнього населення Дніпровського Правобережного Лісостепу. Актуальність цього дослідження посилюється ще й тим, що воно пов'язане з ідентифікацією праслов'янської складової, визначеної свого часу О.І. Тереножкіним, у формуванні культур ранньої залізної доби саме на згаданій території.

Зазначена праця С.А. Скорого, з одного боку, — певний підсумок його персональної наукової діяльності, оскільки книга, за свідченням автора, є «переробленим та доповненим розділом рукопису» (с. 6) його докторської дисертації «Кочовики передскіфської та скіфської пори у Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії)». За визначенням, кваліфікаційна робота на здобуття вченого ступеня обов'язково повинна містити оригінальні вагомні й нові наукові результати. Свого часу мені вже доводилося критикувати автореферат і текст дисертації С.А. Скорого саме за відсутність у них вагомих нових результатів та за певні помилки у відображенні економічної історії лісостепового населення (наприклад, щодо можливості ведення кочового скотарства у Правобережному Лісостепу). Оскільки від моменту захисту дисертації минуло майже 10 років, читач має право сподіватися на поліпшений виклад як колективної думки, так і доказів особистого погляду автора на дуже актуальні та складні питання сучасної скіфології порівняно з тими, що містилися в його дисертації. З іншого боку, оскільки майже весь ресурс Відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України нині так чи інакше залучений до лісостепової проблематики, С.А. Скорий у своїй

останній книзі об'єктивно презентує не лише власний підхід до проблеми, а й рівень наукових досягнень очолюваного ним колективу.

Ще одним мотивом нашої уваги до зазначеного твору є своєрідне ставлення його автора до творчої спадщини фундатора київської школи скіфології О.І. Тереножкіна щодо питання етнополітичної історії населення Лісостепу за ранньої залізної доби. С.А. Скорий пише: «Свою позицію с розвернутой аргументацией А.И. Тереножкин изложил в докладе на упомянутой 6 конференции Института археологии АН Украины в том же 1952 г. (Тереножкин 1953, с. 145—149). Нужно сказать, версия о Скифии как о политическом объединении в рамках Степи и Лесостепи, как и первая концепция, также не являлась новой и восходила к идее М.И. Ростовцева о могущественной скифской державе (С.А. Скорий не сказал про те, что М.И. Ростовцев вважал эту державу феодальной. — Н. Г.), охватывающей степные и лесостепные просторы Восточной Европы, хотя в деталях отличалась от последней, в частности **декларированием** (виділено мною. — Н. Г.) резкого своеобразия культур степного и лесостепного ареалов» (с. 12). Проте слід нагадати С.А. Скорому, що за «декларуванням» Учителем своєрідності культур Степу і Лісостепу стояли, як правило, роки польових археологічних досліджень (з 1949 р., у важкі повоєнні роки, О.І. Тереножкін був начальником експедицій Інституту археології, які працювали як у Лісостепу, так і в Степу). Варто згадати й архів, створений Олексієм Івановичем на основі опрацювання величезного археологічного матеріалу в музеях колишнього Радянського Союзу (багато з його учнів користувалися цим архівом неодноразово), не кажучи вже про знання літератури і вичерпність аналізу та об'єктивну, але завжди коректну оцінку О.І. Тереножкіним праць попередників.

Тому звернемося до нової праці С.А. Скорого з надією знайти у ній якщо не розв'язання ключових питань археології ранньої залізної доби, то хоча б створену цим автором оригінальну версію скіфської історії. Отже, ще раз підкреслимо: зазначену працю С.А. Скорого розглянемо, оцінюючи новизну та достовірність отриманих ним наукових результатів.

Спочатку звернемо увагу на незначну кількість використаних архівних матеріалів — лише 4 позиції. Цей факт може свідчити про те, що всі пам'ятки ранньої залізної доби Правобережного Лісостепу вже введено до наукового обігу через публікацію (що не відповідає дійсності), чи про те, що автор ігнорує таку важливу складову археологічного дослідження, як роботу в архівах і фондах. На користь думки про майже повну зневагу С.А. Скорим аспекту прак-

тичної археологічної роботи у фондах і архівах свідчить та обставина, що автор праці оперує здебільшого добре знайомим саме йому матеріалом — із курганної групи Стеблів, кургану Переп'ятиха, меншою мірою — матеріалами Рижанівської курганної групи та Мотронинського городища. У праці майже не використано матеріали Жаботинського, Трахтемирівського, Шарпівського, Пастирського городищ та інших ключових пам'яток скіфського часу Правобережного Лісостепу. Проте без цих відомостей будь-які етнокультурні реконструкції є досить ілюзорними.

Свою зневагу до збирання та опрацювання фактичного матеріалу С.А. Скорий і не приховує. У передмові він попереджає, що введення до наукового обігу нових матеріалів, тобто звичного для археолога сумнінного опрацювання археологічних знахідок, у монографії не буде: «Идея настоящей работы возникла не только (и не столько) вследствие накопления новых археологических источников <...>, но в немалой степени — в результате критической оценки существующих точек зрения на этнокультурную историю Днепровского Лесостепного Правобережья доскифской и скифской поры и памятники «степного» облика в этом регионе (*тут і далі збережено орфографію та синтаксис С.А. Скорого. — Н. Г.*)» (с. 6).

Автор добре знайомий із літературою з питання взаємозв'язків місцевого населення Дніпровського Правобережного Лісостепу та степових кочовиків і описує її в першій главі. С.А. Скорий декларує свій підхід до цієї проблеми, суть якого полягає в «**дифференцированной** оценке лесостепных древностей скифского типа с целью выявления памятников собственно скифов и тех, что оставлены автохтонным населением региона, испытавших в той или иной степени влияние скифской всаднической культуры» (с. 6). Інакше кажучи, читачеві обіцяли показати власне скіфські елементи в культурі лісостеповиків ранньої залізної доби, етнічні ознаки автохтонного населення та того населення, яке «тією чи іншою» мірою зазнало впливу «скіфської вершницької культури».

Тобто С.А. Скорий здебільшого намагається за допомогою нових методик подати нову інтерпретацію вже відомої бази даних. Автор ставить собі за мету оцінити на сучасному рівні знань відомі йому матеріали, тим паче, що, як самокритично пише С.А. Скорий: «(в принципе они не столь и многочисленны)» (с. 6).

Утім, нові відомості С.А. Скорий все ж таки знайшов. Він згадує дані лінгвістики та антропології (**розділ 1.2. Населення регіону за даними лінгвістики та палеоантропології**). Щодо *лінгвістичних* даних автор намагається

заперечити О.М. Трубачову, який писав про відсутність іранських топонімів на території Правобережної України. Виявляється, вони є. Посилаючись на працю І.М. Железняк, С.А. Скорий стверджує, що їх два; це менше ніж у Лівобережному Лісостепу — там їх 13 (с. 20, 21). Такі пошуки археолога в галузі лінгвістики важко назвати новою методикою оцінки відомих раніше матеріалів, хоча про певний рівень ерудиції автора вони свідчать.

Ще гірша ситуація зі спробою нової інтерпретації даних *антропології*. С.А. Скорий пише: «Некоторыми исследователями вполне определенно выделяются отдельные захоронения V—IV вв. до н. э., по антропологическим признакам находящие аналогии в синхронных захоронениях северопричерноморской степи. Что же касается более ранних лесостепных захоронений (VII—VI ст. до н. э.), их сравнения со степными материалами аналогичного времени, к сожалению, не осуществлялись из-за отсутствия подобных степных выборок» (с. 22). Інакше кажучи, автор повідомляє, що антропологічні дані про померлих із деяких лісостепових поховань V—IV ст. до н. е. подібні до даних про деяких похованих у степу. Хто б у цьому сумнівався, зважаючи на те, що ще В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін відзначали наявність тісного зв'язку місцевого населення Правобережного Лісостепу зі степовими скіфами з VI—V ст. до н. е., коли «традиционно местные элементы оказались заслоненными, а культура населения приобрела общескифский характер» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 365). Складніше з проблемними VII—VI ст. до н. е.: С.А. Скорий був би й радий порівняти поховання Правобережного Лісостепу і Степу, але в степу на той час скіфів для цього було замало. Проте чому автор праці намагається знайти антропологічні подібності між похованими у Лісостепу і Степу, а не в Азії чи на Кавказі? Як покаже подальший виклад С.А. Скорим скіфської історії, скіфи у VII—VI ст. до н. е.десь є — їх навіть так багато, що вони починають хвилями переселятися у Правобережний Лісостеп. За С.А. Скорим, це могли бути скіфи «першої, азійської, хвилі» (нагадаю авторові праці гіпотезу О.І. Тереножкіна про просування скіфів із глибин Азії, яку він чомусь ігнорує, або «другої, кавказької, хвилі» (знов-таки, до С.А. Скорого північнокавказьку дислокацію скіфів ретельно, з використанням усієї джерельної бази, дослідили, наприклад, Д.С. Раєвський та В.Ю. Мурзін). Проте не можна погодитися з автором у тому, що оскільки бракує даних лінгвістики та антропології, ці дві дисципліни у розв'язанні питання етнокультурної характеристики населення Правобережного Лісостепу за ранньої залізної доби «можуть відігравати лише

допоміжну роль». Будемо сподіватися, що з нагромадженням археологічних даних саме антропологічний матеріал стане ключовим у разі його опрацювання, наприклад, методом ДНК-аналізу. У цілому, спроби С.А. Скорого опрацювати відомі археологічні дані новими методами не можна не оцінити як поверхневі.

Після блиц-використання методів лінгвістики та антропології С.А. Скорий звертається до палеоекологічних даних. Треба думати, *палеоекологія* у визначенні етнокультурної специфіки відіграє не «допоміжну», а якусь іншу роль. Тим паче, що останнім часом без палеоекологічних екскурсів різного ґатунку не створюється жодна праця з археології, навіть тоді, коли потреби в них немає. Так сталося і в цьому випадку. Можливо, у регіоні дійсно проведено палеоекологічні дослідження із застосуванням методів природничих наук? Хотілося б, наприклад, отримати повідомлення про проведення палеопедологічних чи геоморфологічних досліджень на пам'ятках, досліджених експедицією С.А. Скорого та С.С. Бессонової, чи про нові палеокліматичні спостереження фахівців. Утім, автор обмежився компіляцією загальногеографічних відомостей та спостережень деяких своїх попередників-археологів. При цьому С.А. Скорий перекутував цитату з моєї праці (Гаврилюк 1999, с. 167), яка його «удивила и обескуражила». Він пише, ніби я стверджую, що «одним из важных факторов, делающих невозможным существование скотоводства (даже в полукочевой форме) в Правобережной Лесостепи, являются ее **болотистые** (виділено С.А. Скорим. — Н. Г.) почвы. <...> По-видимому, Н.А. Гаврилюк путает Лесостепное Поднепровье с Полесьем» (с. 25). Проте на с. 167 моєї праці, на яку посилається С.А. Скорий, написано зовсім інше: «Сколько-нибудь длительное существование кочевого скотоводства на **луговых и болотистых** почвах лесостепного Правобережья невозможно. Хотя скотоводство в Правобережье, как и во всей Лесостепи, существовало, но не в кочевой и не в полукочевой, а в придомной форме» (Гаврилюк 1999, с. 167). Оскільки інших палеоекологічних «досліджень-досягнень» у праці С.А. Скорого немає, то складається враження, що розділ «**2.1. Краткая характеристика природно-климатических условий региона**» автор увів саме для того, щоб навести цю цитату, образливо перекутувши її. Принаймні не висновками про роль середовища у формуванні нових етнокультурних елементів у Правобережному Лісостепу, а посиланням у кінці сторінки на роботу Н.О. Гаврилюк і Д.С. Раєвського закінчується цей розділ другої глави рецензованої монографії. Тобто С.А. Скорий не зрозумів суті моїх праць, або йдеться, як буде зрозуміло з по-

дальшого, про звичне для цього автора ігнорування праць, які не «в річищі» його теоретичних «побудов».

У розділі «**2.4. Похоронні пам'ятки скіфів: критерії виділення і статистичні дані**» С.А. Скорий нарешті звертається до археологічного матеріалу, насамперед до поховальних пам'яток, намагаючись визначити критерії виділення та навести *статистичні дані*. Проте оскільки розділ не містить нічого, крім абсолютних і відносних величин, то його назва є досить дивною. По-перше, жоден скіфолог не наважився назвати простий перелік порохованих поховальних пам'яток статистичними даними. Визначальними рисами статистичних даних є розрахунки, як мінімум, згрупованих величин (середніх, медіан, середнього квадратичного відхилення, похибки тощо), побудова за цими даними графіків та діаграм (комп'ютерні технології полегшують цей процес). Виходячи з назви, поховальні пам'ятки скіфів уже виділено (що відповідає дійсності). Залишилося виявити в поховальному обряді суто скіфські етнічні ознаки, що автор і робить, спираючись на висновки своїх попередників. При цьому він відмовляється від трактування поховань як скіфських на підставі знахідок у них скіфських речей: «... рассмотрение всех лесостепных погребений скифской поры в качестве скифских могил на основании присутствия в них типично скифских вещей, в общем, представляется занятием довольно бесперспективным» (с. 46). Тобто автор не погоджується з положенням монографії В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна щодо співвідношень місцевого та прийшого в культурі Правобережного Лісостепу в VI—V ст. до н. е.: «Традиционно местные элементы оказались заслоненными, а культура населения приобрела общескифский характер. В Правобережной Лесостепи распространен скифо-сибирский обряд захоронения в курганах с сооружением на подкурганых поверхностях или в ямах деревянных склепов с дромосами, с господствующим обрядом трупоположения, в сопровождении определенного рода заупокойных даров, включавших полную номенклатуру вещей скифского обихода: всех видов оружия, принадлежностей конской узда, предметов быта, украшений и туалета, вещей культового обихода. Как и в других культурах скифо-сибирского круга, склепы эти нередко поджигались с культовыми целями во время похорон. Такой обряд, свойственный ранним скифам, стойко продержался в Правобережной Лесостепи до конца скифского периода» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 365).

С.А. Скорий, на відміну від В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна, вважає, що скіфські риси можна виокремити лише за поховальним обрядом.

При цьому автор зазначає, що основні риси обряду відповідають поховальному ритуалу кочовиків євразійських степів. Далі подано аналіз кочівницьких та скіфських елементів поховального ритуалу, виділених попередниками С.А. Скорого (с. 46—50). Серед них є такі:

1. *Використання дернових вальків.* Автор не погоджується з В.С. Ольховським, який трактував цю рису як універсальну для кочовиків Євразійського поясу степів. І тут же (!) С.А. Скорий пише про те, що цей обряд зароджується у скотарів енеоліту—бронзи, в яких скіфи V—IV ст. до н. е. його запозичили. Досить дивна логіка для того, щоб назвати ознаку власне скіфською.

2. *Звичай вбивати у дно й стіни могили різну зброю, датований кінцем VI—початком V ст. до н. е., дійсно притаманний скіфам.* Цю ознаку як скіфську виділила в 1984 р. С.С. Бессонова та підтвердив пізніше В.С. Ольховський.

3. *Встановлення на курганах кам'яних антропоморфних стел.* Цей елемент як власне скіфський розглядається В.П. Білозором та іншими дослідниками (див. текст рецензованої монографії). Проте нагадаю, що звичай встановлювати на похованнях антропоморфні стели, походження яких пов'язують з оленними каменями Алтаю, відомий у кімерійців (Тереножкін 1978), не кажучи про те, що з'явився він значно раніше (Отрощенко 1982).

4. *До скіфських обрядових рис належить звичай розміщувати у похованнях шумлячі підвіски.* Цю ознаку виділив у 1987 р. В.П. Григор'єв. Використовує її і Сергій Анатолійович. Проте це означає відмову від виголошеного ним на с. 46 принципу невикористання речей поховання як етнічних ознак.

5. *Етнографічною деталлю, притаманною степовим скіфам, є дерев'яні чаші з оббивками, виконаними з дорогоцінних металів.* Пріоритет виділення цієї ознаки, на думку С.А. Скорого, належить Г.Т. Ковпаненку, С.С. Бессоновій та С.А. Скорому. Автор побіжно згадав праці О.Є. Фіалко і В.О. Рябової та інших дослідників, але зовсім забув роботу В.С. Ольховського, який розглядав такі посудини як елемент власне скіфського степового поховального обряду V ст. до н. е. та звертав увагу на те, що вони є і в савроматських похованнях (Ольховський 1991, с. 72). До речі, дерев'яні чаші з металевими оббивками, на думку В.В. Отроценка, вперше з'являються ще в пам'ятках пізньої бронзової доби. Тобто власне скіфською цю ознаку назвати важко.

6. *Про поховання коней в окремих могилах, які супроводжують поховання чоловіків-воїнів як про скіфську ознаку першою написала С.С. Бессонова, потім В.С. Ольховський. Ос-*

танній наголошує, що «у скифов степного Причерноморья захоронения коней появляются только в V в. до н. э., позже чем у соседей, а захоронения конюхов — в IV в. до н. э.». Перед цією цитатою зазначений звичай згадується не як такий, що з'явився в «скифской кочевой среде», як пише Сергій Анатолійович (с. 48, 49), а як характерний «для евразийских степных культур эпохи раннего железа <...>, корни которого — в эпохе поздней бронзы» (Ольховский 1991, с. 164).

7. *Поховальні стежки, застелені травою.* Як пише автор, цю ознаку виділив як власне скіфську В.С. Ольховський (с. 163). Останній, як приклад, згадує Третю Іспанову Могили, яка датується часом, не раніше V ст. до н. е. (Ольховський 1991, с. 163)

8. *Звичай ховати померлого на розстеленому захисному обладунку виділений як скіфський В.П. Григор'євим, про що пише Сергій Анатолійович.* При цьому він зазначає, що вісім випадків припадає на степову зону Північного Причорномор'я (с. 49), не згадуючи про датування цих пам'яток часом, не раніше V ст. до н. е.

9. *Звичай супроводжувати основні поховання похованнями залежних осіб у дромосі.* Виділення цієї ознаки як скіфської з посиланням на працю В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна виглядає досить дивним: на с. 124—158, на які посилається С.А. Скорий, у праці цих авторів подано звичайний опис царських поховань та поховань скіфської знаті без будь-яких узагальнень. Залежне становище похованих автори, як правило, визначають за відсутністю супроводжувального інвентарю чи позою похованого. Як закономірність визначено положення «рабів» перед входом до поховальної камери. Положення залежних осіб у дромосі згадується лише під час опису північної гробниці Гайманової Могили (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 186). Знову ж таки, поховання, на яких виділяється ця ознака, датуються часом, не раніше V ст. до н. е.

10. *Орієнтація померлих.* Цю ознаку С.А. Скорий подав досить плутано. Автор зазначає: «У скифских степных племен на протяжении их истории преобладала западная ориентация покойников, хотя ее удельный вес в различных регионах в разное время не был стабильным» (с. 49), а в кінці VI — на початку V ст. до н. е. поширюється орієнтація похованого головою на схід. Треба думати, західна орієнтація притаманна степовим скіфам V—IV ст. до н. е. На с. 52 автор знову повертається до західної орієнтації похованого: «... для скифского погребального обряда этнодифференцирующим признаком считается способ расположения умершего в могиле, не столько его поза, сколько ориентировка, в частности головой на запад (курсив С. А. — Н. Г.)». Далі зазначено, що в похованнях

Дніпровського Лісостепоного Правобережжя впродовж скіфської доби переважала «западная ориентировка» і зроблено висновок: «Нет оснований сомневаться, что эта традиция продолжала бытовать у автохтонного населения и с наступлением скифской эпохи».

11. Поховання в могилах-катакомбах як окремому ознаку скіфської належності С.А. Скорий не розглядає.

Отже, С.А. Скорий зібрав і описав **11 скіфських ознак, виділених його попередниками**. Інші ознаки скіфських поховань він лише згадав, вважаючи їх притаманними кочовикам у цілому (с. 46). Утім, якщо прискіпливіше розглянути й деякі риси із зазначених С.А. Скорим, то помітимо, що принаймні чотири з них також характерні для кочовиків у цілому (1, 2, 5, 6), одна (поховання залежних у дромосі) виділена некоректно, а одна (західна орієнтація) не може бути власне скіфською, оскільки, як зазначає С.А. Скорий, у ранню залізну добу вона характерна ще й для місцевого населення Правобережного Дніпровського Лісостепу. Тобто з 11 ознак поховального обряду, які автор виділив як критерії скіфської етнічної належності, скіфськими є п'ять (3, 4, 7, 8, 11). Описуючи ці ознаки, С.А. Скорий не завжди визначає дату появи їх у степових скіфських пам'ятках. Це зрозуміло, оскільки всі 11 скіфських ознак виділено за степовими скіфськими похованнями, які датуються часом, не раніше V ст. до н. е. У правобережних лісостепових пам'ятках вони з'являються в похованнях другої половини VI—V ст. до н. е. (с. 92, табл. 1). З погляду методики історичного дослідження, такий прийом маніпуляції з датуванням можна вважати фальшуванням. Щоб більше не повертатися до списку 11 ознак, ще раз зазначу, що матеріал «пручається» насильству і свідчить про те, що власне скіфські елементи (як тенденція) у поховальному обряді Правобережного Лісостепу з'явилися не раніше кінця V—IV ст. до н. е. (с. 92, табл. 1, стовпчик «конец V—IV/III вв. до н. э.»). Імовірно, йдеться про просування кочовиків спочатку в Лісостеп, а потім — у Степ із півночі.

Можливо, ці «неточності» пов'язані з особливостями хронології пам'яток ранньої залізної доби. Авторське бачення цієї проблеми викладене в розділі «**2.3. К хронологии памятников скифской эпохи**», який передувє розділу про ознаки. Цей розділ побудований здебільшого на критиці хронології передскіфських і ранньоскіфських старожитностей, запропонованої І.М. Медведською. Сергій Анатолійович чомусь вважає, що «в своих рассуждениях о начале скифской архаики она зачастую опирается не столько на конкретные аргументы, сколько на авторитет Г. Коссака» (с. 33). Проте ця думка

С.А. Скорого не відповідає дійсності. Нагадаю, І.М. Медведська запропонувала свою, незалежну систему прив'язок пам'яток скіфської архаїки до передньоазійських матеріалів. Ця система збіглася з хронологічною системою Г. Коссака, а не С.А. Скорого, що останнього не влаштовує. Як альтернативу хронології РСК-1 Г. Коссака й І.М. Медведської, С.А. Скорий пропонує свою хронологію новочеркаських старожитностей, обмежуючи їхній фінал кінцем першої третини VII ст. до н. е., і намагається узгодити її з матеріалами ранньоскіфських пам'яток. При цьому автор навіть не згадує системи періодизації та хронології кімерійських і скіфських старожитностей, розроблені С.В. Поліним та А.І. Іванчиком, не кажучи про датування поселенських пам'яток Г.І. Смірної та інших дослідників. Годі й думати, що вони йому не відомі. Докладно зупинятися на цьому складному і дуже актуальному нині питанні не буду. Думаю, воно має стати предметом цікавої та корисної дискусії на сторінках «Археології».

Окремо можу лише висловити свій подив щодо датування середньоскіфського періоду. Автор декларує другу половину VI—V ст. до н. е., але використовує лише комплекси V ст. до н. е. — жодного комплексу другої половини VI ст. до н. е. не наведено. Нагадаю, за періодизацією В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна, до середньоскіфського періоду належать пам'ятки V ст. до н. е. (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16). Якщо С.А. Скорий хоче змінити прийняту періодизацію, слід аргументувати свою схему, а не «декларувати» її у простому посиланні в кінці сторінки (с. 42).

Сторінку 43 присвячено ще одному дискусійному питанню скіфології — визначенню часу закінчення скіфської культури. При цьому О.І. Тереножкіну та В.А. Іллінській приписано датування фіналу скіфської історії у Східній Європі кінцем IV ст. до н. е. Зауважу, що на с. 16 їхньої праці, на яку посилається автор, зазначено: «В зависимости от источников, материал каждого из территориальных регионов делится по хронологическим этапам с выделением комплексов VII—VI вв. до н. э. (архаических), памятников V в. до н. э. (среднескифских) и памятников IV—III вв. до н. э. (позднескифских)» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16). На с. 367, на яку також посилається С.А. Скорий, знову йдеться про те, що Скіфія III ст. до н. е. «оказалась ослабленной войнами и внутренними противоречиями» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16), але вона ще існувала. Тобто, доповнюючи «наиболее позднюю хронологическую группу лесостепных правобережных погребений скифской культуры, состоящую из четырех упомянутых комплексов, материалами еще нескольких захо-

ронений III в. до н. е.» (с. 43), С.А. Скорий дійсно лише доповнює положення, висловлене свого часу В.А. Іллінською та О.І. Тереножкіним. Щоправда, робить це автор не дуже переконливо: датувати поховання лише на підставі вістер стріл — дуже сміливий крок.

Утім, позитивним моментом у праці С.А. Скорого є те, що він спробував підтвердити свої дослідження кількісними показниками. Якби автор дійсно скористався статистичними методами, результати могли бути досить цікавими. Проте погодитися із твердженням наукового редактора його праці С.С. Бессонової щодо ступеня володіння цими методами або використання їх С.А. Скорим, не можемо: «Многочисленные статистические сведения и таблицы, помещенные в монографии, дают возможность читателю проверить выводы, изложенные в исследовании» (с. 5).

Дійсно, матеріали поховань можна проаналізувати не лише описовими методами, а й значною мірою із застосуванням *статистичних методів*. Уперше методику використання статистичних методів запропонували В.Ф. Генінг та В.А. Борзунов у 1975 р. (Генінг, Борзунов 1975). Методику аналізу та соціальних реконструкцій на матеріалах поховального обряду скіфських поховань успішно використала К.П. Бунятян (Бунятян 1985). Дотепер ця робота залишається еталоном у використанні статистики в скіфології. Там само докладно описано саму методику. На жаль, С.А. Скорий нею не скористався. Віддамо йому належне — він порахував кількість поховань Дніпровського Лісостепоного Правобережжя та спробував підтвердити виокремлені (часто не завжди ним) ознаки «кочівництва» та «скіфськості» кількісними оцінками. Проте коли постала необхідність групувати об'єкти із використанням методу побудови таблиць взаємозв'язаності ознак та вирахувати показники подібності об'єктів, С.А. Скорий вдався до простих арифметичних підрахунків. Особливо яскраво ілюструє «статистичний метод» С.А. Скорого визначення картини поховального обряду для кожного періоду «по степени присутствия в могилах этнодифференцирующих признаков» (с. 55, 57, 59). За даними, наведеними автором, можна скласти таблицю.

Із таблиці випливає, що в Лісостеповому Правобережжі, як зазначає і сам автор, скіфськими визнано в період скіфської архаїки 62,9 % поховань (73 поховання), у середньоскіфській 45,76 % (27 поховань) і пізньоскіфській періоди 49,28 % (68 поховань) лише **за однією ознакою**. Якщо поширити «логіку» С.А. Скорого на вивчення поховань, в яких є гончарна антична кераміка, то можна їх усі зарахувати до грецьких — **одна етнодиференційна ознака** присутня.

Кількість ознак	Кількість поховань у період					
	архаїка		середньоскіфський		пізньоскіфський	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	73	62,9	27	45,76	68	49,28
2	22	19,0	12	20,34	38	27,54
3	9	7,8	7	11,86	17	12,32
4	6	5,2	6	10,17	7	5,07
5	4	3,4	4	6,78	6	4,35
6	2	1,7	2	6,39	1	0,72
7	—	—	1	1,69	1	0,72
Усього	116	100	59	100	138	100

Якщо це все не так, і 73 поховання періоду архаїки, 27 поховань середньоскіфського і 68 пізньоскіфського періодів не є суто скіфськими, то й включати їх до списку поховань зі скіфськими ознаками некоректно. Виходить, що на «скіфські» поховання у Правобережному Лісостепу припадає не так уже й багато, а в них ще ж потрібно знайти підтвердження «кочових», або «скіфських хвиль». Утім, на них ми зупинимось нижче. Тут можна лише нагадати С.А. Скорому що існують такі прийоми і методи статистичної обробки масового археологічного матеріалу, як аналіз у групах через розрахунки коефіцієнта кореляції. Вони допомогли б виявити зв'язки та силу зв'язків між ознаками. Результатом такої роботи могло би бути встановлення причин залежності між явищами та виявлення їхньої подібності. Думаю, колись це зроблять інші дослідники. «Таблиці», які супроводжують монографію С.А. Скорого і здалися його науковому редакторові статистичними, такими не є.

У розділі «**2.5. Скифская культура и поселенческая структура**» С.А. Скорий спробував поєднати «культуру» і «структуру», чому можуть позаздрити деякі професійні редактори. Автор перелічив усі знахідки зброї на поселеннях Правобережного Лісостепу різних періодів. Досить побіжно згадавши можливість виготовлення таких виробів на лівобережному Більському городищі, С.А. Скорий повідомляє: «Вовсе не исключено, что **отдельные** находки на поселениях, вне комплексов, прежде всего предметов **вооружения** и в первую очередь **наконечников стрел**, являются ни чем иным как свидетельствами набегов воинственных степных кочевников, волнами продвигавшимися в пределы Восточноевропейской Лесостепи с различных территорий на протяжении всей скифской истории» (с. 67; виділення та орфографія С.А. Скорого). Докладний аналіз зброї з пам'яток Дніпровського Правобережжя читачеві краще шукати там, де він є, — у праці В.А. Іллінської

(Ильинская 1975, с. 96—108). Опис кожного різновиду зброї Варвара Андріївна завершує висновками про проникнення в Лісостеп основних видів зброї із сусідніх територій. Цитату щодо вістер стріл наведу дослівно: «Таким образом, совершенно очевидно, что наиболее ранние из бронзовых наконечников стрел VIII—VII вв. до н. э. киммерийского и раннескифского типов возникли не в культуре предскифского времени лесостепной полосы, а были заимствованы извне в результате культурного влияния, идущего со стороны кочевого населения степной полосы» (Ильинская 1975, с. 106). Ось цитата про мечі та кинджали: «Скифские мечи и кинжалы возникли не в местной среде, а были заимствованы извне на грани VIII—VII вв. до н. э. ...» (Ильинская 1975, с. 100). На відміну від С.А. Скорого, В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін не лише чітко визначають факт проникнення кочовиків, а й достовірно визначають джерело виникнення міграції та шлях мігрантів: «Несомненная угроза военного нападения со стороны степных кочевников на территорию Правобережной Лесостепи шла с левого берега Днепра, вдоль которого кочевые племена продвигались глубоко на север, вплоть до широты Переяслава и Киева» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 282). Свого часу я вже звертала увагу С.А. Скорого на це положення у праці В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна (Гаврилюк 1999, с. 166), тим паче, що існування такого «степового язика» підтверджується палеоекологічними даними.

Нижче С.А. Скорий пише про сліди руйнування укріплень деяких поселень, які свідчать про набіги кочовиків. Подано посилання на його спільну працю з Г.Т. Ковпаненко і С.С. Бессоною та зазначено, що це явище було «надійно документоване» недавніми розкопками оборонної системи Трахтемирівського городища (с. 67). Автора доведеться розчарувати. Напад кочовиків на Трахтемирівське городище був надійно документований масштабними розкопками Г.Т. Ковпаненко значно раніше: «Первые признаки влияния скифов прослеживаются с первой половины VII в. до н. э. <...> Начиная с конца VII — начала VI в. до н. э. воздействие скифов на культуру местных племен усиливается, что сказалось не только в увеличении в погребениях скифских предметов. К этому времени относится и строительство Трахтемировского городища <...> Оно являлось не только племенным центром, но и надежной защитой от кочевников» (Ковпаненко 1981, с. 135). Наважуся нагадати Сергію Анатолійовичу, що Галина Тихонівна була саме тією людиною, яка свого часу запропонувала йому займатися пам'ятками Правобережного Лісостепу і постійно допомагала в роботі з цим матеріалом...

Зовсім наївним виглядає пасаж С.А. Скорого щодо круглих землянок та напівземлянок (с. 68). Можу сказати лише одне: усе правильно, але з точністю до навпаки.

Щодо появи в матеріалах Мотронинського городища горщиків з горлом у вигляді розтруба зазначу: цю кераміку як скіфську степову, яка підтверджує «присутствие иранского этнокультурного компонента на памятниках скифской поры в Днепровском Правобережье» (с. 69), визначено С.А. Скорим або його співавтором С.С. Бессоною. Саму кераміку я не бачила, але наведено на рис. 28 (Бессонова, Скорый 2001, рис. 28) степовою скіфською назвати не можна. Одна із зображених посудин — звичайний лісостеповий горщик із дугоподібною шийкою та наскрізними проколами під вінцями (рис. 28, 2). Фрагменти вінець тюльпаноподібних посудин (рис. 28, 9, 12, 13, 15—17) також мають наскрізні проколи та рельєфні наліпні валики. За весь час роботи з ліпною керамікою зі степових скіфських пам'яток мною зафіксовано лише один фрагмент вінчика ліпної посудини з наскрізними проколами зсередини і один фрагмент із так званими перлінками під вінцями (матеріали Кам'янського городища), які було пов'язано з лісостеповою керамікою. Крім того, масивні наліпні валики з додатковим орнаментом у степових скіфських похованнях також є поодинокими. Цитату з моїх тез 1979 р. Сергій Анатолійович за звичкою перекутив, тому наводжу її дослівно: «Третья группа керамики — сосуды, не имеющие аналогий на других территориях и предположительно связываемые с кочевыми скифами: горшки с горлом в виде раструба...» (Гаврилюк 1979, с. 66). Далі подано посилання на рис. 2, згідно з яким поодинокі знахідки таких посудин належать до ранньоскіфського часу, а поширені — до IV—III ст. до н. е. У кандидатській дисертації, на автореферат якої посилається Сергій Анатолійович, я підкреслюю, що найранніші горщики з горлом у вигляді розтруба з'являються в Ольвії та у прилеглих до неї античних поселеннях Побужжя. Пізніше про поширення таких горщиків я писала: «Если в раннескифское время фрагменты встречаются только в материалах античных памятников Побужья, то в IV в. до н. э. они распространяются на территорию всей Степной Скифии» (Гаврилюк 1989, с. 54). Тобто не мені, а С.А. Скорому належить пріоритет виокремлення «іранського етнокультурного компонента» за ліпним посудом; і що вражає, це вдалося йому на основі знахідок посуду IV ст. до н. е. на пам'ятці, про існування якої у IV ст. до н. е. не йдеться (Бессонова, Скорый 2001, с. 125).

У **заключному розділі** С.А. Скорий говорить про три хвили, якими нібито здійснювалося «про-

движение скифо-иранского этнокультурного элемента в пределы Лесостепи». Не зупиняючись на «просуненні елементу», спробую знайти у монографії С.А. Скорого археологічні підтвердження цих хвиль.

Першу хвилю С.А. Скорий називає «азійською». Він пише: «... с событиями VII в. до н. э. следует связывать хорошо улавливаемую археологически первую волну продвижения номадов скифской культуры в пределы восточноевропейской Лесостепи» (с. 75). Перед цим автор побіжно «відкоригував» думку Д.С. Раєвського, який (і не тільки він) вважав основною зоною розповсюдження ранніх скифів Передкавказзя і Північний Кавказ. С.А. Скорий мотивував це тим, що «в пределах Лесостепного Правобережья скифских архаических захоронений в 1,5 больше, чем на Северном Кавказе» (с. 75). Дозволю собі «відкоригувати» думку С.А. Скорого, нагадавши йому про те, що площа Лісостепоного Правобережжя приблизно в 3 рази більша, ніж площа Північного Кавказу, а також про такий важливий критерій розповсюдження археологічних пам'яток, як їхня концентрація. Проте зараз ідеться все ж таки про археологічне підтвердження першої хвилі. Відомості щодо цього знаходимо на с. 54 рецензованої монографії. Якщо «хвиля» розтягується на все VII ст., що є досить дивним навіть з погляду здорового глузду, то археологічним підтвердженням її є 37 поховань VII ст. до н. е. і одне — VIII ст. до н. е. Треба думати, частина поховань з'явилася «до хвилі», оскільки вони відбулися до «відомих подій VII ст. до н. е.». Це ті десять чоловічих поховань у супроводі підлеглих осіб, які автор датує кінцем VIII — першою половиною VII ст. до н. е. (с. 55). Тобто на «хвилю» залишається решта 27 поховань, які датуються другою половиною VII ст. до н. е. (50 років на «хвилю» з 27 похованнями, що охопила досить значну територію Правобережного Лісостепу). Якщо згадати, що якусь частину з цих поховань виділено за однією ознакою, то скільки поховань підтверджує саму «хвилю»?

Друга хвиля (кавказька) «явилась следствием бурных событий третьей четверти VII — рубежа VI вв. до н. э.» (с. 88). Уже «в течение VI в. до н. э. в Днепровской Правобережной Лесостепи интенсивно протекал процесс сложения единой этнической общности с характерной синкретической скифоидной культурой» (с. 89; орфографія і курсив автора), при цьому «во второй половине VI в. до н. э. ядро скифской культуры уже переместилось из Северного Кавказа в степное Причерноморье». Певно, археологічні матеріали, що підтверджують другу хвилю, і є «наслідком» буремних подій; датування їх припадає на першу половину VI ст. до н. е. У

пошуках археологічного підтвердження цього звернемося до с. 54 рецензованої праці. Очевидно, що це 68 поховань на 50 років і на весь Правобережний Дніпровський Лісостеп. А якщо згадати кочівницькі поховання (скифськими назвати їх не наважуюся), які виокремлено за єдиною ознакою, а також те, що Сергій Анатолійович сумнівається в існуванні ядра скифської культури на Північному Кавказі, на що він звернув увагу, коли коригував Д.С. Раєвського (с. 75)?

Третя хвиля розтягнулася на все V ст. до н. е. (с. 89). На с. 56 автор зазначає, що «для среднескифского периода (вторая половина VI—V вв. до н. э.) известно 104 подкурганых захоронения», причому «процент захоронений с кочевническими (скифскими) чертами среди них по сравнению с архаическим временем возрастает — 59 погребений» (с. 56; стиль автора). З них 27 поховань виділено за однією ознакою. Якщо їх відкинути, — залишається 32 поховання. Певно, якась частина з цих поховань належить до другої половини VI ст. до н. е. Що ж тоді відходить до V ст. до н. е., і скільки поховань підтверджують третю хвилю, що «розтягнулася на все V ст. до н. е.» й охопила весь Правобережний Лісостеп? Марно шукатиме читач відповіді серед «статистичних даних» С.А. Скорого...

Таким чином, жоден із заключних висновків С.А. Скорого про існування трьох хвиль просування кочовиків у Правобережний Лісостеп за ранньої залізної доби не підтверджується ні археологічними даними, ані статистичними даними, ані даними інших наук, механізмом застосування яких автор не володіє. Не виконано й основного завдання його праці — на основі диференційованого підходу виявити у Дніпровському Правобережному Лісостепу кочівницькі та місцеві пам'ятки.

Для автора рецензованої монографії характерне зневажливе ставлення до розробок попередників, перекручення цитат, ігнорування праць, дискусування з авторами яких йому явно не під силу.

Негативне враження від монографії підсилюється її недбалим оформленням. Жодна з 34 таблиць, поданих у додатку, не пов'язана з текстом. Про «статистичні таблиці» годі й говорити — у них не наведено навіть загальних та відсоткових даних, не кажучи про коефіцієнти кореляції, ступені подібності, графіки й діаграми, які роблять статистику статистикою. Ілюстративний матеріал увесь авторський, але сам С.А. Скорий складав три таблиці (26, 27, 28), які використовувалися в інших публікаціях, та три схеми, покликані показати ті самі «хвилі» просування скифів у Дніпровський Правобережний Лісостеп. На останніх немає ані масштабу, ані координатної сітки, ані легенд.

До речі, про оформлення видання. На останній сторінці зазначено: «Художественное

оформление, макет и компьютерный набор автора». Результати цього дуже яскраві: жоден макетувальник не дозволить собі залишити пусті сторінки (с. 86). Якщо авторським є художнє оформлення, тоді і на обкладинці скіфа на коні намалював С.А. Скорий. Утім, повернімося до останньої «видавничої» сторінки монографії. Там не зазначено ані назви друкарні, ані номеру замовлення. Навіть умовні видавничі аркуші пораховано не за типографською формулою.

Усе ж хочеться закінчити рецензію на позитивній ноті. Монографія С.А. Скорого висвітлила важливі проблеми у сучасному скіфознавстві — як морально-етичні, так і наукові. Останні доречно було б обговорити на сторінках «Археології». Так, актуальною залишається проблема хронології та періодизації культур ранньої залізної доби степової, лісостепової та лісової зон і синхронізація їх з культурами Європи та Азії.

Як і раніше, неопрацьованою є терміносистема археології в цілому та археології ранньої залізної доби зокрема (можливо, зникнуть з наукового лексикону такі «романтичні» поняття, як «хвиля», «ранньозалізна пора» тощо).

Як виявилось, проблемою є не лише розробка методів природничих наук для потреб археології, а й застосування їх археологами (на це питання, до речі, звернула увагу наш провідний спеціаліст у галузі палеоботаніки Г.О. Пашкевич (Пашкевич 2005, 80—85)).

До проблемних можна зарахувати й питання про фінал скіфської культури та про виділення пам'яток III ст. до н. е.

Проте найважчим для сучасної скіфології залишається процес перетворення археологічного знання на історичне, який С.А. Скорому виявився не до снаги.

Н.О. ГАВРИЛЮК

Археологія Української РСР. — К., 1971.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — Киев—Краков, 2001.

Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.). — К., 1985.

Гаврилюк Н.А. Сложение скифского керамического комплекса // Тез. докл. Всесоюз. археол. конф. «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства», г. Кемерово, 14—17 ноября 1979 г. — Кемерово, 1979. — С. 65—67.

Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999.

Генинг В.Ф., Борзунов В.А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребально-обрядов. — Свердловск, 1975. — С. 42—72.

Жуковская Н.Л. Кочевники Монголии. — М., 2002.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.

Ковпаненко Г.Т. Памятники раннескифского времени Каневщины // Проблемы скифо-сарматской археологии. — М., 1971.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.

Крадин Н.Н. Империя Хунну. — М., 2001.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.

Отроценко В.В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982.

Отроценко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1984.

Пашкевич Г.О. Археологія та палеоетноботаніка // Археологія. — 2005, № 2. — С. 80—88.

Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961, № 96.

Покровська С.Ф. Хотівське городище // АП. — 1952, Т. 4.

Скорый С.А. Курган Переп'ятиха. — К., 1990.

Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.

Скорый С.А., Хохоровскі Ян, Григор'єв В.П., Ридзевскі Я. Центральна могила Великого Рижанівського кургану // Археологія. — 1999, № 1.

Тереножкин О.І. Кімерійські стели // Археологія. — 1978, № 27.

Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. — 3-е изд., доп. — Алматы, 2000.

Черненко Е.В., Ролле Р., Скорый С.А. и др. Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции 2003 г. — К., 2004.

Одержано 10.01.2005